

# RIMPELS IN HET PLATTE VLAK

## ARCHEOLOGIE IN DE VEENKOLONIËN

Het veenkoloniale landschap, in een tijdsbestek van ruim driehonderd jaar tot stand gekomen, taktelt in verscheidene opzichten af. Niet alleen in bodemkundig-landbouwkundig opzicht, maar ook tal van cultuurhistorische landschapselementen ondergaan al enige decennia een proces van vervlakking en vervaging. Terwijl het verval van het voor dit gebied kenmerkende ontginningspatroon voortschrijdt, zijn ondertussen in het kader van de Herinrichting Oost-Groningen en de Gronings-Drentse Veenkoloniën echter op verschillende plaatsen pogingen in het werk gesteld om karakteristieke delen daarvan te bewaren of te herstellen.

Maar het veenkoloniale landschap omvat meer dan alleen de sporen van historische exploitatie en bewoning. Ook van het landschap van vóór de veengroei zijn fragmenten herkenbaar, zij het zo op het eerste gezicht minder duidelijk dan van het historische ontginningspatroon. Dat landschap draagt bovendien op veel plaatsen getuigen van prehistorische bewoning.

Dankzij de veen bedekking hebben in de zandgrond menselijke sporen uit een grijs verleden vele eeuwen overleefd. Sinds echter het veen meer en meer plaats maakt voor zand, verdwijnen deze resten in een snel tempo.

Dit is een van de konklusies van de archeologische inventarisatie in het Herinrichtingsgebied Oost-Groningen, een project dat wordt bekostigd door de R.U. Groningen en wordt uitgevoerd door het Biologisch-Archeologisch Instituut.

Met de archeologie als invalshoek zal de auteur, die met deze inventarisatie belast is, ingaan op een vrijwel onopgemerkte doch ernstige waardevermindering van het veenkoloniale gebied.

### De conserverende werking van het veen

In de veenkoloniale bodem, in het zand, hebben prehistorische bewoners talrijke sporen nagelaten. Bewoners uit de tijd vóór de veengroei derhalve, uit de periode die als Midden-Steen tijd (ca. 8000-3500 v. Chr.) wordt aangeduid. Het waren rondtrekkende jagers, vissers en voedselverzamelaars, die her en der

hun kampementen opsloegen. Ze moesten zich in het toenmalige landschap, waarin bossen afwisselden met stroompjes en vennetjes, goed thuis gevoeld hebben. Nu vinden we van hun pleisterplaatsen alleen nog de weinig vergankelijke resten terug, zoals gebruiksvoorwerpen van steen of vuursteen en wat er over is van de vuurtjes die ze aanlegden (fig 1).

Lange tijd heeft men gedacht, dat de geschiedenis van de 'Veenkoloniën avant-lettre' niet meer te achterhalen was, dat alle sporen van prehistorische bewoning door de ontginning volledig weggevaagd zijn. Het veen is immers verdwenen, het onderliggende zand met de bolster tot dalgrond verwerkt. Voor sommige delen van het Groninger veenkoloniale landschap, met name voor grote stukken van de jonge Veenkoloniën in Westerwolde, gaat dat verhaal inderdaad op. Maar in de oudere Veenkoloniën is de vererving destijds lang niet altijd volgens de regels (als die al bestonden) uitgevoerd, met als gevolg dat op veel plaatsen behoorlijke pakketten onvergraven veen zijn blijven zitten. Ook nu nog, zelfs na honderden jaren landbouw, zijn er plekken met 'vast veen' aan te wijzen. Dit veen ligt als een beschermende deken over het van nature golvende dekzandlandschap uitgespreid. Aan zulke veenrestantēn is het te danken, dat het onderliggende reliëf (zoals dat eruit zag ten tijde van de beginnende veengroei) plaatselijk tot op de dag van vandaag bewaard bleef.

### Bijzondere archeologische situatie

Door onderzoek weten we inmiddels, dat het proces van veengroei rond 6000 v. Chr. flink op gang moet zijn gekomen. Uiteindelijk raakte het gehele dekzandlandschap met veen overdekt en werd daarmee onbereikbaar voor mens en dier. Pas de kunstmatige ontwatering van het veen, vanaf de zeventiende eeuw, luidde het einde van de veengroei in.

Tussen dat tijdstip en de eerste helft van onze eeuw ligt de periode van de grote verveningen. Met de metersdikke veenlaag is echter ook de daarin opgeslagen archeologische informatie verdwenen die ons beeld van de prehistorische mens in het veen had kunnen schetsen. Hoe die mens vanaf ca. 6000 v. Chr. met het sterk veranderende milieu omging kunnen we op grond van de schaarse gegevens voor dit gebied nu maar moeizaam rekonstrueren.

Maar het dekzand, dat thans weer aan de oppervlakte

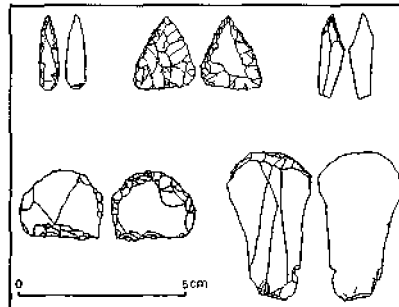


Fig. 1. Vuurstenen werktuigen uit de Midden-Steen tijd, Groninger Veenkoloniën. Boven: pijlbewapeningen. Onder: schrobbers, geschikt voor bewerking van huiden, bot of hout

ligt, biedt de archeoloog nog een kans om daaruit zijn informatie te verzamelen. Om twee redenen kan hier zelfs gesproken worden van een bijzondere archeologische situatie. Ten eerste zijn de vondsten als gevolg van de veenoverdekking beperkt tot de Midden-Steen tijd, zodat deze periode in een 'zuivere' vorm bestudeerd kan worden. Ten tweede is het vondstmateriaal gemakkelijk toegankelijk voor onderzoek. Want op veel plaatsen dagzoomt thans in de Veenkoloniën weer het nivo uit de Midden-Steen tijd.

De eertijds gebrekkige aanpak van de turfgraverij in de Veenkoloniën is de archeoloog van nu terwille. Tenminste voor wat de situatie onder het veen betreft. Men sneed de zandondergrond alleen aan bij het graven van de wijken en waarschijnlijk ook ter plekke van de hoogste zandkoppen. Tijdens de ontginning was het kernelijk van meer belang om vlakliggende percelen te verkrijgen dan om alle veen tot turf te vergraven en voldoende zand in de bouwvoor te verwerken.

Was er veel reliëf in de ondergrond aanwezig, dan zullen slechts de hoogste koppen afgetopt zijn en zal tussen de zandopduikingen veel veen zijn blijven zitten (fig 2). Vertoonde de ondergrond echter weinig reliëf, dan kon het veen — mits het grondwaterpeil dat toeliet — tot vlak boven het zand worden afgegraven. Hoe meer veen is blijven zitten, des te groter is de kans op behoud van archeologische sporen in de zandondergrond.

Op verscheidene zandruigen zijn resten van pleister-

Zandruigen in N.I.V.-ZO.-streWring tefecnen zich als lichte verkleuring af in een gebied nabij Zuichending

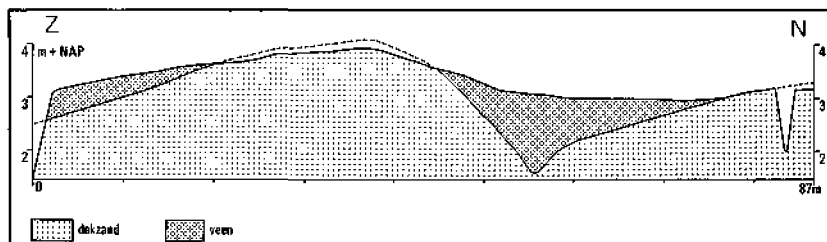


Fig. 2. Dwarsdoorsnede van een asymmetrisch landduin uit het late Pleistoceen of vroege Holoceen (Wildervank). Links de insteek van een wijk, rechts die van een zwetsloot in de flank van een volgend duin. Op het hoogste duin zijn resten van een 9000 jaar oud jagerskamp aangetroffen. Van dit goed bewaarde duin zijn de flanken nog geheel met veen bedekt; van de top is ongeveer 10 cm af. Het aangrenzende perceel is geëgaliseerd. De stippellijn geeft de oorspronkelijke hoogte van de zandondergrond aan. Vertikale schaal overdreven.

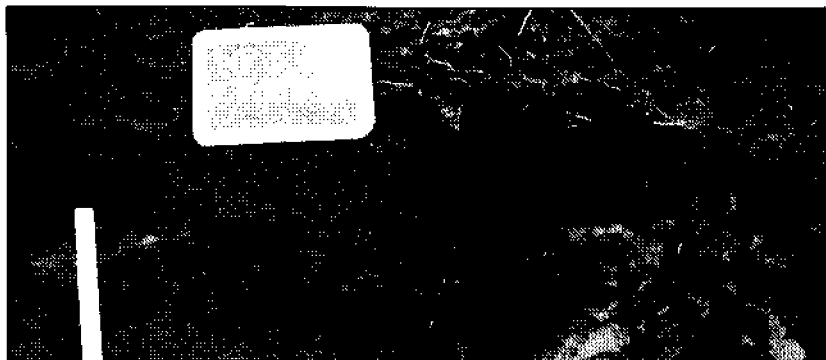


Fig. 3. Een langgerichte dekzandrug (Nieuwe Pekela) met tegen de flanken uitlopend veen. Op de rug zijn bewoningsresten uit de Midden-Steen-tijd aangetroffen. De wijkjes zijn testputjes ter voorbereiding van een opgraving. Nu wordt deze rug door de aanleg van het kanaal Veendam-Musselkanaal doorsneden.



Fig. 4. Haardkuilje in profiel, diepavart gekleurd door de resten van verkoold hout. Deze kuiljes zijn meestal konusvormig ingegraven; ze bereiden een doorsnede van tussen de 40 en 80 cm (hier ruim 50 cm). Het bovenste deel van deze haardkuil is verploegd, zodat de rest nog slechts 30 cm diep in de ondergrond reikt.

Van zulke resten van vuurtjes werden erzo'n veertig stuks op dezandrug van fig 3 blootgelegd. De inhoud is steeds bemonsterd en voor botanisch onderzoek meegenomen. Het merendeel van de houtskool blijkt afkomstig van de grove den. Dergelijk onderzoek helpt mee, de toenmalige vegetatie van de omgeving van de pleisterplaats te reconstrueren. Bovendien levert de houtskool voldoende materiaal voor goede  $^{14}C$ -dateringen op.

plaatsen van jagergroepen uit de Midden-Steen-tijd aangetroffen en voor een klein deel inmiddels opgegraven (fig 3). Ze zijn gedeeltelijk nog met veen bedekt of zijn dat tot voor kort geweest. In dat geval is de conserveringsstoestand nog goed tot redelijk te noemen.

### Reliëf in de Veenkoloniën

Plaatselijk waren de Veenkoloniën heel reliëfrijk. Nu nog treffen we bijvoorbeeld tussen Kiel-Windeweer en Kalkwijk een groot zandruggencomplex aan en vinden we incidenteel, maar vooral tussen Wildervank en Stadskanaal stukken flink geaccidenteerd terrein. Willen we de oorspronkelijke geomorfologie van het dekzandlandschap reconstrueren, dan moeten we reeds onze toevlucht nemen tot hulpmiddelen, zoals de oudste topografische kaarten, zanddieptekaarten en luchtfoto's. Uit dit onderzoek blijkt hoeveel reliëf er gaandeweg al verdwenen is. In de huidige Veenkoloniën, akkergebied bij uitstek, zijn de boeren vooral gebaat bij percelen met daarbinnen zo min mogelijk landbouwkundige variatie. Vandaar de wens tot egaliseren van hoge terreindelen, het opvullen van laagten en het uitvoeren van diepe grondbewerkingen. Sommigen zullen zich afvragen hoe de hoogteverschillen in een akker dan wel konden optreden, als bij het klaarmaken tot bouwland de grond toch zoveel mogelijk geslecht behoorde te zijn? Inderdaad, de nivoverschillen in de ondergrond zijn meestal pas later en heel geleidelijk zichtbaar geworden, en wel door de indroging en oxidatie van het nog aanwezige veen. Dit proces heeft zich vooral in onze eeuw als gevolg van de gestage verlaging van het grondwaterpeil voltrokken. Waar nu geprononceerde ruggen liggen, was het land vroeger vlak.

Feitelijk doet zich hier een merkwaardige situatie voor: hoe meer veen er verdwijnt, des te reliëfrijker wordt het gebied. Maar dit is geen oneindig proces. Alleen nog ruggen van geringe omvang en hoogte zullen in de toekomst verder uitgerepareerd worden. Dit proces van veenlink zal evenwel ingehaald worden door de landbouwkundige profielverbeteringen. De hoogste koppen zijn thans al verdwenen of sterk aangetast.

### Winderosie

De gevolgen van het verlagen van de grondwaterstand zijn bekend. Op veel plaatsen verdween het veen; de hoge terreindelen werden droogtegevoelig. De wind kreeg vat op de teelaarde en blies niet alleen tonnen humus de lucht in, maar verplaatste ook veel zand — ironisch genoeg hetzelfde zand dat daar aan het einde van de laatste ijstijd, eveneens door de wind, was gedeponereerd.

Men is wellicht geneigd de geleidelijke vervlakking van het reliëf, die aan verstuiving toegeschreven moet worden, te onderschatten. Maar landbouwkundige studies wijzen erop, dat in ongunstige situaties (op zandrug-

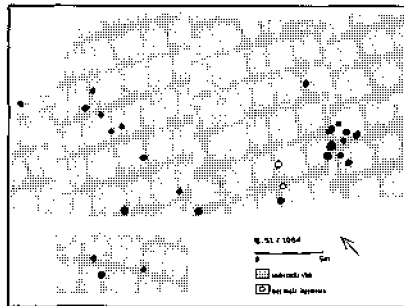


Fig. 5. Soms lagen de tuen kernelijk dicht bijeen, zoals de rechter groep haardkallen op deze opgravingsplattegrond (Stadskanaal) suggesteert. Momenteel wordt onderzocht, of deze haardkallen inderdaad gelijktijdig aangelegd zijn en welk doel ze mogelijk dienden.

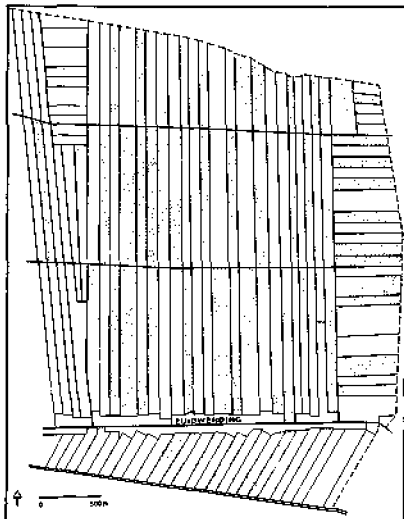
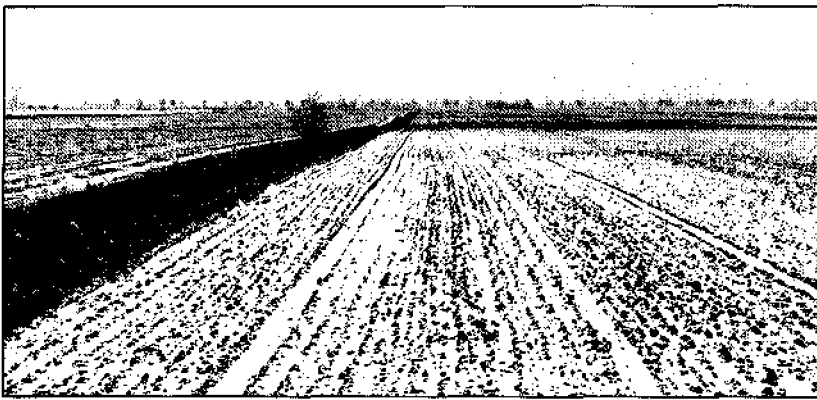


Fig. 6. Profielverbetering in de Veenkoloniën (Zuidwending, gem. Veenendam). Gerasterd zijn de percelen, die alleen al in de afgelopen tien jaar met overheids subsidie onder handen werden genomen (naar gegevens van de landinrichtingsdienst Groningen).

gen, waar de wind vrij spel heeft) tijdens één flinke storm wel een centimeter bodemverlies kan optreden! Archeologische studies van dergelijke bodemprofielen bevestigden alleen maar, dat het ernst is met de winderosie.

Archeologisch gezien betekent dit, dat een vindplaats waarvan de veenbedekking ontbreekt, alleen al door winderosie na een beperkt aantal jaren tot verdwijnen gedoemd is. Wat aan de top van de bouwvoor door verstuiving verdwijnt, zal aan de basis ervan weer wor-



Waar het verdwenen is, komt de golvende zandondergrond weer tevoorschijn, zoals hier bij Kallenwijk. Aan het steilrandje (links) is te zien, dat de hoogte op de voorgrond gedeeltelijk is afgegraven.

den aangevuld tijdens het ploegen: ongewild gaat de ploeg ieder jaar een stukje dieper, hoewel de dikte van de bouwvoor gelijk blijft. Archeologisch vondstmateriaal uit ongestoorde lagen zal dus geleidelijk aan in de bouwvoor worden opgenomen.

#### Egalisaties

Een ander effect van de verlaging van het grondwaterpeil is de toenemende droogtegevoeligheid van hoge terreindelen. Deze komen dan dikwijls in aanmerking voor egalisatie. De gevolgen voor het 'bodemarchief' (de archeologische informatie in de bodem) zijn desastreus. Hierdoor worden soms hele vindplaatsen eenvoudig weggebulldozerd en afgevoerd, meestal naar een dichtbijgelegen, venige laagte. Karteren van archeologica heeft hier geen zin meer en zou zelfs een vals verspreidingsbeeld kunnen oproepen. Tijdens de inventarisatie moet met dergelijk bodemtransport terdege rekening worden gehouden.

#### Mengwoelen

Het verzamelbegrip 'profielverbetering' omvat behalve egalisaties ook verschillende manieren van woelen van de veenkoloniale gronden. Daarvan zijn diepwoelen en mengwoelen min of meer verouderde technieken, tegenwoordig is vooral het scherpwoelen populair. De term mengwoelen wordt echter nog veel gebezigd. Storende lagen in de ondergrond worden meestal met een speciale ploeginrichting gebroken om de vochthuishouding van de bodem beter te reguleren en de beworteling van het gewas te bevorderen.

Voor het 'bodemarchief' eens te meer een grote bedreiging. Hoewel er in principe weinig grond verplaatst hoeft te worden, mist deze vorm van bodemverbete-

ring 'n vernietigende uitwerking op het bestand aan gave archeologische terreinen niet. Heel veel vindplaatsen zijn zo al nagenoeg vernield. Bovendien is daarmee ook de kans op bestudering van ongestoorde veen- en bodemprofielen verkeken. Meer dan de helft van het totaaloppervlak van de Groninger Veenkoloniën is al op deze wijze aangepakt. Het is beslist niet overdreven te stellen, dat percelen met een niet-gewoelde zandondergrond binnenkort tot de zeldzaamheden gaan behoren. Het areaal aan gewoelde percelen breidt zich nog steeds uit. Extreme zomers, zoals de zeer natte zomer van 1985, zorgen voor een verdere versnelling van dit proces. Sinds enige tijd wordt profielverbetering gestimuleerd met overheids subsidies. Dit heeft in nog voor profielverbetering in aanmerking komende gebieden de afgelopen jaren een golf van subsidieaanvragen opgeleverd (fig. 6).

Hoewel aan het landoppervlak van het mengwoelen weinig te merken is, zijn voor het 'bodemarchief' de konsequenties des te groter. Het hoeft nauwelijks betoog, dat alle vormen van profielverbetering, mede door hun grootschalige toepassing in de moderne akkerbouw, een funeste uitwerking op de archeologische waarde van het betreffende gebied hebben.

#### Toekomstige ontwikkelingen

Het verdwijnen van het laatste beetje veen, de vervlaking van het totale reliëf en het woelen van de zandondergrond maken deel uit van een onomkeerbaar en ogenschijnlijk ook onstuitbaar proces. Dit zal in de nabije toekomst leiden tot uiterste eenvormigheid van de percelen en tot een verdere verarming van de veenkoloniale bodem—en dus van het veenkoloniale landschap. Vooral onherstelbaar is de schade, die aan het archeologisch cultuurbeest wordt toegebracht. Het is

niet de bedoeling hier een schuldvraag uit te spreken. Wel moet er gewezen worden op de verantwoordelijkheid van de overheid in dezen. Men dient zich te realiseren, dat de behartiging van archeologische belangen ook in dit landbouwgebied een volstrekt legitieme zaak is. De overheid draagt krachtens de Monumentenwet net zo goed haar verantwoordelijkheid voor het 'bodemarchief', als ze dat doet voor de belangen van de landbouw.

Indien het bij een inventarisatie van de huidige bevindingen zou blijven, dan zou de geschiedenis van de Veenkoloniën van vóór de veengroei binnenkort nog slechts op schrift bestaan. Opgraven dan maar? Opgraven van alles wat bedreigd wordt is technisch evenwel onmogelijk en bovendien zeer kostbaar. Er moet daarom al een keuze uit de bedreigde terreinen gemaakt worden en er gaat dus heel wat verloren.

Maar een opgraving is niet de enige vorm van archeologische belangenbehartiging. Wij menen, dat een deel van de archeologische nalatenschap in de veenkoloniale bodem een blijvende plaats verdient in het samenspel van werken en wonen in de Veenkoloniën. Een bescheiden plaats misschien, maar wel een gerechtvaardigde plaats. Alleen met gerichte maatre-

gelen kunnen archeologisch waardevolle terreinen voor de toekomst nog bewaard blijven. Die terreinen bezitten door hun reliëf ook een landschappelijk component, zodat hun veiligstelling nog eens extra betekenis krijgt.

Er bestaat vaak een nog waarneembaar verband tussen vindplaats en het omringende landschap. Niet alleen de resten van een prehistorisch jagerskamp zelf kunnen zo bestudeerd worden, maar eveneens de relatie tot hun ligging in het toenmalige dekzandlandschap. Behalve het eigenlijke vondstareaal dient daarom ook het landschapselement zelf (meestal het duin waarop de vindplaats ligt) onaangetaast te blijven.

De landbouwpolitiek van schaalvergroting, die zich in de Veenkoloniën sterk heeft doen gelden, lijkt helaas haaks te staan op deze wens tot behoud van kleinschalige landschapselementen.

Desondanks groeit ook in landbouwkringen het besef, dat de combinatie van landschapselement en archeologisch terrein een waarde kan vertegenwoordigen, die de Veenkoloniën in minstens één opzicht wat levendig houdt.

Een rimpeling in het gladde oppervlak van een gerationaliseerd landbouwgebied, tegelijk echter een ver-

trouwd element in het landschap.

Een goed beheer tenslotte, van wat nog rest aan archeologisch kultuurbezit in de Veenkoloniën; moet verder tot het behoud van een stukje menselijke bewoningsgeschiedenis van vóór de veengroei bijdragen.

#### Literatuur

- Booy, A.H., 1959. Drentse dalgronden. Uniforme gronden? Boor en Spade 10.97-105.  
Groenendijk, H. A. en J. L. Smit, 1983/84. Een mesolithische vindplaats te Wildervank. Groningse Volksalmanak, 131-145.  
Heuvelin, B. vort, 1984. Verveningen. Het Drentse Landschap, 3. Veranderingen in het landschap, 102-112.  
Smet, L. A. H. de, 1969. De Groninger veenkoloniën (westelijk deel). Bodemkundige en landbouwkundige onderzoekingen in het kader van de bodemkartering.  
Wind, G. P., 1979. Grondverbetering, conservering van veen en winderosie in de veenkoloniën. Landbouwkundig Tijdschrift 91, nr. 3, 71-75.

De vervening nog in bedrijf. Links op de rand van de veenput ligt kiemhout

